

Asszimiláció és disszimiláció a magyarországi németeknél a két világháború közötti időszakban (1920–1941)

Franz Herczog 1863. szeptember 22-én a bánsági Versecen látta meg a napvilágot jómódú polgári család sarjaként. A Bánság a dualizmus ideje alatt sajátos etnikai tér képét mutatta, ahol legnagyobb arányban románok éltek, és a jelentős arányú német és szerb kisebbség mellett csupán 15%-ban éltek magyarok. A Temes vármegyéhez tartozó Versecen azonban a legnagyobb arányú etnikai lakosság a német volt, a maga 49%-ával.¹ Ebben a környezetben nevelkedett – a Franz Herczogloból családi indíttatása hatására gimnáziumi évei végére megmagyarosodó – Herczeg Ferenc. Ebben minden bizonnyal döntő szerepe volt a gyógyszerész édesapának, aki Deák Ferenc feltétlen híveként a helyi politikában is részt vett, mint Versec polgármestere. Fiát szegedi magyar dajkával neveltette, majd a multikulturális temesvári – a magyarosodás szempontjából nem eléggé inspiratív – környezetéből Ferencet kiemelve Szegedet választotta a középiskolája helyszínéül, ami meg is hozta a vágyott asszimilálódást. A Deákkal jó barátságot ápoló apának szívügye volt a család magyarosodása és a 67-es eszme ápolása.² Emellett a vagyonhoz méltó társadalmi presztízs megszerzése is az asszimilációra sarkallta a családot, ami már természetesen rámutat a dualizmus magyar liberális nacionalizmusának fonákságaira. Ennek megvilágítására Herczeg Emlékezéseiből idézzünk: *„a Délvidéken azt tartották, hogy az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarnak kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni”*.³ A középosztály, mint történeti képződmény, jelentette a Herczog családnak azt a társadalmi presztízst, amely méltó volt vagyonához, és amely rétegben az asszimilálódó zsidó és német városi polgárságnak meghatározó ereje volt. Hanák Péter tétele szerint az asszimilálódás, mint többgenerációs folyamat a kapitalizmusnak, a gazdasági fejlődésnek és az ezzel együtt mozgó városiasodásnak a következménye.⁴ Egyetértünk Gazdag Lászlóval, amikor ezt a tételt látja alkalmazhatónak a Herczeg család esetére is. Szekfü Gyula nagyon találóan fogalmazta meg azt a mind a magyar, mind a német felet jellemző érkazonosságot, ami az asszimiláció irányába mutatott: *„Valóságban asszimilált németjeink kitűnő tulajdonságokat hoztak*

¹ *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1988. 182.

² Herczeg Ferenc családjáról, neveltetéséről lásd: GAZDAG 2013

³ HERCZEG 1985, 226. Közli: GAZDAG 2013, 65.

⁴ HANÁK 1974, 523–528.

középosztályunkba: rendszereteket, munkakedvet, komoly tárgylagosságot, alapos ismereteket, s mindezekért el kell ismernünk, hogy a magyar génius helyesen cselekedett, amikor befogadta őket, s viszont nekik is hasznukra vált az asszimiláció, hiszen egy nem csekély hatalommal rendelkező vezető rétegbe jutottak, sőt annak is első soraiban, hatalomhoz, magas műveltséghez és vagyoni kiemelkedéshez közel helyezkedtek el.”⁵

Az asszimiláció fogalmát több diszciplína is használja és különféleképpen értelmezi. A szociológiai, antropológiai megközelítésekben a Gordon- és a Yinger-modell az iránymutatók, amelyek többretű kulturális, antropológiai dimenziókban vizsgálják az asszimiláció folyamatát.⁶ Ez a típusú megközelítés azonban a történettudományban a széles körű forrásbázis hiányában nem, vagy csak alig alkalmazható. Ezért diszciplináris adottságainknak megfelelően a demográfiai megközelítést választjuk, amelyben elsődlegesen a népszámlálási adatokra támaszkodhatunk.

Gyáni Gábor az asszimiláció történeti értelmezésének két típusát különböztette meg: az egyik az ún. modernizációs felfogás, amely az asszimilációt az integráció részeként fogja fel, és mint ilyen pozitív kategóriaként tekint rá. A másik a nemzeti-sérelmi narratíva, amely az asszimilációt negatív kategóriaként kezeli és politika- valamint eszmetörténeti szempontból közelíti meg. Nem értünk egyet Gyáni Gáborral, amikor megállapítja, hogy e kettő megközelítés sehol nem ér össze, véleményünk szerint épp a kettő együttlításával tudunk a sérelmi narratíván túllépni.⁷ Tanulmányunkban erre teszünk kísérletet.

Az 1867. évi kiegyezéssel a nemzetiségekkel szemben nyertes pozícióba jutó magyar nacionalizmus védekező jellegű volt. Hiszen a megnyert-visszanyert pozíciót védelmezte. Védekező volt az 1848/49-es forradalom és szabadságharc szomorú tapasztalatai miatt is, de itt rögtön azt is hozzáfűzzük, hogy a magyarországi németek nagy része a magyarok mellett harcolt. Szekfü Gyula Schittenhelm Edéje is a forradalom és szabadságharcban esett el, aki vélhetőleg nem *evé meg* ebédünk, ahogy Szabó Dezső gondolta Szekfünek írt válaszában.⁸ A kiegyezést követően sürgető feladat volt a nemzetiségi törvény megalkotása, mely báró Eötvös József nevéhez köthető.⁹ A korabeli Európában még szinte egyedülálló törvény a magyar, mint politikai nemzet alapelvből indult ki, amit a nemzetiségek képviselői nem tudtak elfogadni és a törvény adta keretek őket nem elégítették ki. Ugyanakkor a hivatalos politika és a magyar közvélemény nagy része a törvényben garantált kisebbségi jogokat túl

⁵ SZEKFÜ 1937, 227.

⁶ GERHARD 2008, 25–26.; GYURGYÍK 2001, 149.

⁷ GYÁNI 1993, 26.

⁸ SZABÓ 1937

⁹ Az 1868-as nemzetiségi törvény (1868:XLIV. törvénycikk) – Lásd BALOGH–SIPOS 2002, 15. sz. irat

soknak tartotta, és ez a felfogás erősödött fel Trianon után, amikor a társadalom nagy része a magyar nacionalizmus szerintük túlzott nagyvonalúságában (is) látta a bukás okát. Az 1868-as nemzetiségi törvény azonban a gyakorlatban nem, vagy csak alig érvényesült. Különböző módosító törvényekkel is gátolták az 1868-as törvény végrehajtását. Ezek a módosítások elsősorban az oktatást érintették. Míg 1869-ben az elemi iskolák 42%-a volt magyar, 47%-a nemzetiségi és 11%-a vegyes tannyelvű, addig 1890-re már az iskolák több mint fele (54%) volt magyar, 30%-uk nemzetiségi és 17% vegyes tannyelvű iskola. A nagy kontraszt azonban nem az elemi iskoláknál, hanem a középiskoláknál volt megfigyelhető. 1890-ben az országban működő 137 magyar tannyelvű gimnázium és reáliskola mellett csupán 17 nemzetiségű tannyelvű iskola volt.¹⁰ Ezek az adatok nem csupán arra mutatnak rá, hogy a továbbtanulás egyik feltétele a nyelvi asszimiláció volt, hanem arra is, hogy a társadalom nagy részének nem volt esélye a továbbtanulásra. Az 1907-es Lex Apponyiként emlegetett oktatási törvény még mostohább körülmények közé állította a nemzetiségi iskolákat.¹¹

Előadásunk fókuszában a két világháború közötti rész áll, amikor Herczeg irodalmi, publicisztikai, közszereplői munkásságának érett korát élte. Az első világháború vége egyben a 19. században uralkodó liberális nacionalizmus végét is jelentette. Az elvesztett világháborún túl a Trianonhoz vezető úton markánsan jelen volt az az elhibázott nemzetiségpolitika, amely a nacionalizmus jegyében az ország területén élő nemzetiségek centrifugális erőit növelte. Ezen erők találkozása a nagyhatalmi érdekekkel idézte elő hazánk kétharmad területének elvesztését. A magyar közvélemény nagy része azonban nem szembesült az eddigi politika hiányosságaival, hanem az ország területén élő nemzetiségeket hibáztatta a trianoni traumáért. Ennek következtében a Bethlen István kormánya által

¹⁰ BALOGH – SIPOS 2002, 5–27.

¹¹ Lex Apponyi – 1907. évi 27.tc. Részlet: „17. § Minden iskola és minden tanító, tekintet nélkül az iskola jellegére és arra, hogy állami segélyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a valláserkölcös gondolkodást tartozik kifejleszteni és megerősíteni. Ennek a szempontnak az egész tanításban érvényesülni kell; külső kifejezésül minden iskolában, jellegkülönbség nélkül, úgy a főbejárat fölött, mint megfelelő helyen a tantermekben Magyarország címere helyezendő el, a tantermekben a magyar történetből vett falitáblák alkalmazandók, nemzeti ünnepeken pedig az épületen a magyar nemzeti címeres zászló tűzendő ki. E jelvényeken kívül csak a törvényhatóság és a község címere és az iskola községi, illetőleg felekezeti jellegét a törvényesen megállapított kitételekkel megjelölő magyar nyelvű külső felirat és a tantermekben az illető hitfelekezet egyházi főpásztorainak arcképei, vallási jelvények, valláskegyeleti képek, és az oktatáshoz szükséges tanszerek alkalmazása van megengedve, melyek azonban idegen történeti vagy földrajzi vonatkozásokat nem tartalmazhatnak és csakis hazai készítmények lehetnek.

19. § A nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolákban, akár részesülnek állami segélyben, akár nem, a magyar nyelv a mindennapi tanfolyam valamennyi osztályában a vallás- és közoktatásügyi miniszter által a hitfelekezeti iskolafenntartó meghallgatásával megállapított tanítási terv szerint és kijelölt óraszámban oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul előszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni.” Újraközli BALOGH–SIPOS 2002, 31. sz. irat

kidolgozott, európai mércével is mintaszerű nemzetiségi jogalkotás a gyakorlati végrehajtás során bizony csorbát szenvedett.¹²

A két világháború közötti időszak kisebbségvédelmi rendszerét a győztes nagyhatalmak békeszerződésekben szabályozták, azonban a kollektív jogok biztosítása helyett az egyéni jogokat garantálták. A rendszer felügyelő szerve a Népszövetség lett, ami azonban nem bizonyult hatékornak.¹³ Mivel a Népszövetség hatáskörében nem tudta a kisebbségek jogait érdemben biztosítani, ezért a magyarországi németek kérdésében a békeszerződés rendelkezéseinél egyre nagyobb befolyásra tett szert Németország. A békerendszert felbomlasztani akaró hatalmak – élükön Németországgal – jó eszközt letek a nemzetiségek elégedetlenségében.

Az első világháborút lezáró békeszerződésekkel Magyarország a kelet-közép-európai térség nemzetiségi tekintetben leginkább homogén államává vált. Népszámlálási adatok szerint az 1910-ben csupán szerény többséget mutató magyarság, 1920-ban az ország lakosságának 89,6%-át jelentette.¹⁴

A trianoni békeszerződés következtében a területelcsatolások miatt 2 millióról 551 000-re olvadt le a magyarországi németek létszáma, de ők lettek a legnagyobb (csonka-) magyarországi nemzetiség (6,9%). A jelentős létszámcsökkenésen túl a hazai németiség kisebbségi törekvései szempontjából problémát jelentett, hogy elveszítette az értelmiségi rétegének túlnyomó részét. Ezzel összefüggésben kell megemlítenünk, hogy az urbanizálódott rétegeit is elveszítette, mert többnyire a szász és a bánsági területeken éltek a németek városokban. Így a trianoni Magyarországon maradt német lakosság döntő többsége falvakban élt, akik a viszonylagos zártságuk miatt sokkal kevésbé asszimilálódtak, mint a városi lakosság. A magyar agrárproletariátushoz képest kedvezőbb vagyoni helyzetű német kisparaszti réteg erősítette az etnoprotekcionizmust a magyar félben. Legnagyobb arányban Baranya, Bács-Bodrog és Tolna vármegyékben éltek (25-35%), számszerűleg azonban Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében voltak a legtöbben (101 052 fő), tehát a németek majd 1/5-e.¹⁵ Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a német anyanyelvűek száma tovább fogyatkozott (478 000-re). Ezekből az adatokból tehát azt láthatjuk, hogy 1930-ban a magyarországi németek egy része úgy gondolta, hogy inkább magyar anyanyelvűnek vallja magát. Érdeemes azonban az adatokat az ország többi nemzeti kisebbségével is egybevetni:

¹² PRITZ 2002, 9–10.

¹³ Erről bővebben lásd EILER 2005., EILER 2007., ZEIDLER 2003.

¹⁴ BALOGH – SIPOS 2002, 16.

¹⁵ A második legjelentősebb kisebbség a szlovák volt. A 141 882 szlovák anyanyelvű személyből 27 699-en PPSK vármegyében laktak. Az adatokat lásd MSK 69.

I. táblázat: A népszámlálások anyanyelvi adatai (1920–1941)¹⁶

Népszámlálás	Magyar	Német	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Bunyevác, sokác, dalmát, illír
1920	7 147 053	551 211	141 882	23 760	36 858	17 131	22 928
1930	8 001 112	478 630	104 819	16 221	27 683	7 031	20 564
1941	8 655 798	475 491	75 877	14 142	21 395	5 442	16 490

Tárgyalt korszakunk egészére elmondható, hogy míg a magyar anyanyelvűek száma folyamatosan nőtt, addig minden más anyanyelvűé csökkent. Egyedül a német kisebbség az, amelyiknél ez a csökkenés megáll, és esetükben megyei valamint település szinten disszimilációra utaló folyamatokat is megfigyelhetünk. Ennek okai döntően politikaiak, melyeket később részletezünk.

Kovács Alajos statisztikus 1936-ban a magyarországi németek helyzetéről írt tanulmányában részletesen elemezte a németek kor szerinti megoszlását,¹⁷ többek között azt vizsgálva, hogy arányuk a különböző korcsoportokban hogyan mutatja az asszimiláció irányát és folyamatát. Az 1920-as és 1930-as népszámlálások adatainak egybevetésével kimutatta, hogy minden korcsoportban csökkent a németek aránya, ám az arányszám csökkenésének a mértéke különböző volt.

¹⁶ Forrás: MSK 69., MSK 83., Az 1941. évi népszámlálás... 1976. A táblázatot a szerző állította össze.

¹⁷ KOVÁCS 1936, 14., 42.

II. táblázat: A német anyanyelvűek aránya korcsoportok szerint országosan (1920–1941)¹⁸

Korcsoport	1920	1930
3 éven aluli	6,2	4,9
3-5 éves	5,3	5
6-11 éves	5,8	5
12-14 éves	6	3,9
15-19 éves	6,4	4,5
20-29 éves	6,8	5,1
30-39 éves	6,9	5,4
40-49 éves	7,8	5,8
50-59 éves	8,3	6,9
60-69 éves	8,7	7,5
70-79 éves	9,7	7,9
80-89 éves	9,9	8,3
90-99 éves	8,3	7,2
100 éven felüli	1	3
Ismeretlen korú	5,1	5,8

Korcsoport	1941	
	anyanyelv	nemzetiség
0-4 éves	4,6	3,1
5-9 éves	5	3,4
10-14 éves	5,2	3,5
15-19 éves	5,2	3,3
20-29 éves	4,7	2,9
30-39 éves	5,4	3,4
40-49 éves	5,8	3,4
50-59 éves	6	3,4
60-69 éves	5,7	4,2
70-79 éves	7,9	6,5
80 éven felüli	7,8	3,9
Ismeretlen korú	3,1	2,5

A legnagyobb arányszám-csökkenést a 12–14 éves korosztálynál láthatjuk, tehát a felsőbb éves tanköteles korú gyerekeknél. Egyetértünk Kovács Alajossal akkor, amikor ebben az iskolák magyarosító hatását látta. Ugyanakkor az is kitűnik, hogy már a középkorúaknál is (40–49 év), de leginkább az idősebb korosztálynál (50–60 éven felüliek) a németek az országos arányukhoz (1920: 6,9%; 1930: 5,5%) képest felülreprezentáltak. Nyilvánvaló, hogy az idősebb korcsoport asszimilálódik kevésbé, míg a fiatalabbak elsősorban az iskola és a karrierépítés miatt gyorsabban. Illetve az idősebb korcsoport az, amely inkább a helyi közösségben marad, a fiatalabbak döntő része pedig – a világgazdasági válság hatására is – a városokban talál munkalehetőséget. Hiba lenne azonban csak az asszimilációra következtetni ezekből az adatokból, különösen, ha megnézzük azt is, hogy 1941-ben melyik korcsoportban vallják többen magukat német nemzetiségűnek.

¹⁸ KOVÁCS 1936, 42., az 1941-es táblázatot a szerző állította össze.

**III. táblázat: A német nemzetiségűek aránya a német anyanyelvűek körében
korcsoportonként országosan (1941)¹⁹**

Korcsoport	Százalék
0-4 éves	69,4
5-9 éves	69,2
10-14 éves	68,1
15-19 éves	65,9
20-29 éves	62,8
30-39 éves	64,4
40-49 éves	60,4
50-59 éves	59,7
60-69 éves	59,9
70-79 éves	59,1
80 éven felüli	53,5
Ismeretlen korú	82,4

A fenti táblázat adataiból azt állapíthatjuk meg, hogy az idősebb korosztályból kevesebben vallották magukat német nemzetiségűnek, mint a fiatalabból. Ezek mögött az adatok mögött is leginkább a magyar-német viszony alakulását láthatjuk, amire a későbbiekben térünk ki. Semmiképp sem mondhatjuk, hogy a német anyanyelvűek összlakosságon belüli korcsoportonkénti aránya pontosan eligazít minket az asszimiláció–disszimiláció kérdésében. Úgy gondoljuk, hogy a németiség kedvezőbb halandósága esik nagyobb súllyal a latba az arányszámok változásánál. Az viszont nagyon világosan kirajzolódik, hogy 1920-ban a 40–49 éves korosztály az, amely 1941-re sem mutat disszimilálódást, hanem a leginkább asszimilálódó népesség, tehát az a korosztály, amely a dualizmus időszakában nevelkedett, alapozta meg egzisztenciáját, alapított családot, akiken már nem fogott ki a két világháború közötti időszak változó szele.

A nemzetiszocialista német birodalmi politika keserűen vette tudomásul, hogy a német anyanyelvűek (477 000) és a német nemzetiségűek (303 000) között igen nagy az olló, a német anyanyelvűeknek 64%-a vallotta magát német nemzetiségűnek. A német elégedetlenséget az utódállamok németjeinek a magyarországinál kedvezőbb helyzete okozta. Mivel nem látták, vagy nem akarták látni azt a különbséget, ami a különböző német népcsoportok történeti gyökerei között volt, és szemet hunytak afelett is, hogy a szomszédos államokban épp az ott élő magyarság gyengítése miatt törekedtek a német identitás erősítésére. Ahhoz azonban, hogy ezt a 64%-ot reálisan értékelni tudjuk, figyelembe kell

¹⁹ Az 1941. évi népszámlálás... 1983.

vennünk a többi kisebbség arányszámát is. A szlovákoknál ez 22%; a horvátoknál 12,2%; a bunyevácoknál, sokácoknál, dalmátoknál, illíreknél 9,2%; a szerbeknél 66,7%, a románoknál 53,4%. Tehát a szerbek kivételével az összes többi kisebbségnél erősebb asszimilációs folyamat zajlott.

A beolvadás kérdését tovább vizsgálva érdemes összevetni az anyanyelvi adatokat a vallással:

IV. táblázat: A német anyanyelv egybevetve a vallással (1920–1941)²⁰

Népszámlálás	Római katolikus	Református	Evangélikus
1920	448 049 - 8,8%	7 723 - 0,5%	75 229 - 15,1%
1930	392 255 - 7,0%	7 201 - 0,4%	67 891 - 12,7%
1941	395 814 - 6,5%	6 866 - 0,4%	67 792 - 12,2%

A táblázatból kitűnik, hogy a magyarországi németek zöme római katolikus vallású volt, szám szerint jóval kevesebben voltak evangélikusok és ennél is jóval kevesebben reformátusok. Ugyanakkor az evangélikusok között volt a legtöbb német anyanyelvű személy (12,7%). A református németek száma folyamatosan csökkent, tehát az asszimiláció az ő körükben a legjelentősebb. A római katolikusok és az evangélikusok esetében azonban a német anyanyelvűek számának változása megfelelt a népszámlálás anyanyelvi adatainak változásával. Tehát náluk az 1920-as évek asszimilációs tendenciáját az 1930-as évek disszimilációja követte. Érdekes azonban összevetnünk az 1941. évi népszámlálás nemzetiségi adatait a vallással. A római katolikusok közül német nemzetiségűnek vallották magukat 242 744-en (a német anyanyelvűek 61,3%-a), reformátusok közül 4 816-an (70,1%), az evangélikusok közül pedig 52 566-an (77,5%). Egyértelműen megállapíthatjuk tehát, hogy a római katolikus németek, bár anyanyelvükben disszimilálódást mutattak, mégis a legkevésbé vallották magukat német nemzetiségűnek. Míg a folyamatosan csökkenő számot mutató német reformátusok és evangélikusok jóval öntudatosabbak voltak. Ezeknek az adatoknak a háttérében szerepe volt annak is, hogy a római katolikus egyház a másik két felekezethez képest hierarchikusabb felépítésű, tehát a magyarosítást is könnyebben véghez tudták vinni. A református egyházon belül a németek olyan csekély aránya miatt valószínűleg marginális problémát jelentettek. A német evangélikusok pedig többnyire az ország azon

²⁰ MSK 73. és 83. kötet; Az 1941. évi népszámlálás... 1983. A százalékok a német anyanyelvűek arányát mutatják az egyes felekezeteken belül.

részein éltek (nyugati, déli határszél), ahol az elszakított területek németiségével való könnyebb érintkezés folytán sokkal öntudatosabban próbálták nemzetiségüket megőrizni.²¹

A vallás mellett fontos figyelembe vennünk az iskolázottságot is.

V. táblázat: A magyar és német anyanyelvűek iskolai végzettsége százalékban (1920; 1930)²²

Népszámlálás	Főiskolát végzett		Középiskolát végzett		Elemi iskolát végzett		Analfabéta	
	magyar	német	magyar	német	magyar	német	magyar	német
1920	1	0,4	7,7	4,9	38,4	66,3	22,5	16,3
1930	1	0,3	8,9	5	54,5	67,2	20,1	16,1

A felső- és a középfokú oktatásban a német anyanyelvűek aránya messze elmaradt a magyar anyanyelvűekhez képest. Ebből azonban messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, mert a német anyanyelvűek döntően falvakban éltek és az ott élő agrárlakosságnak jóval kisebb lehetőségei voltak tanulmányaik folytatására. A továbbtanulás és ezáltal a felfelé irányuló társadalmi mobilitás az egész korszakban – és mint láttuk a dualizmus korában sem volt másként – nagyon nehéz volt az agrárproletariátus köréből.²³ Elemi iskolát azonban a németajkúak nagyobb aránya végzett és nyilván ezzel is összefüggésben az analfabetizmus is csekélyebb mértékű volt körükben, mint a magyar anyanyelvűek között. Bár híján voltak a kisebbségi iskoláknak, a társadalom nagy részéhez viszonyítva mégis kedvezőbb műveltségi fokon álltak. Ha innen nézzük a középiskolai és felsőoktatási helyzetüket, elmondhatjuk, hogy e téren bizony valóban lehetett bírálni a magyarországi iskolarendszert. A német anyanyelvű lakosok zöme tudott magyarul, tehát a magyar nyelvű oktatás nem jelentett számukra problémát, a nemzeti identitás csorbulását azonban annál inkább.

A magyarországi német teljesen más, mint bármely más német *"államtörténeti és állampolitikai szempontból épp olyan magyar, mint a fajmagyar, anélkül, hogy népiség tekintetében, anyanyelv és kultúra szempontjából megszűnnék teljes értékű németnek lenni."* – fogalmazott a németek szellemi vezetője, Bleyer Jakab a *Magyar Szemle* hasábjain 1929-ben.²⁴ Ez a kettősség jellemezte a magyarországi németek döntő többségét 1938-ig, s a Deutschungar-tudat nem okozott náluk identitászavart. Hanák Péter az asszimilációnak ezt a

²¹ A legtöbb evangélikus és református Tolna megyében élt (4 699 református, 19 738 evangélikus, 41 690 római katolikus), jelentős számú evangélikus élt még Somogy és Sopron megyében. Lásd MSK 96.

²² MSK 73., MSK 96. A táblázatot a szerző állította össze.

²³ 1930-ban a hét éven felüli népesség egészét tekintve 10% volt az analfabéták aránya, ellenben a gazdasági cselédekénél 22,2%, a napszámosok körében 18,6%. GYÁNI 2001, 335.

²⁴ BLEYER 1929, 121.

fázisát nevezte – a 19. századi magyarországi zsidóságra vetítve – kettős lojalitásnak, amikor az integráció iránya még bizonytalan és függ az egzisztenciális önérdektől, valamint a társadalomra gyakorolt politikai nyomástól.²⁵ A népi író, szociográfus Erdei Ferenc a magyarországi németek e bizonytalan integrációját hangsúlyozta 1937-ben írt munkájában: *„Hogy követelődzően akarna német polgárrá lenni, az nem igaz. Aminthogy nem akar tűzön-vízen keresztül magyar polgárrá sem lenni.[...] csak rejtett kívánsága a polgárosodás és az fogja megnyerni magának, aki hamarabb eljuttatja ezt hozzá. Aki jobban siet.”*²⁶

Sem a magyar félnek, sem a német félnek nem állt szándékában a magyarországi németek polgárosodásának elősegítése, a magyar revíziós törekvések és a német expanziós célok viszont annál inkább játékszerré degradálták a hazai németiséget, és a Deutschungartudat felbomlásáért tevékenykedtek.

A társadalomtörténeti folyamatok mellett látnunk kell az azt mozgó politikát is. A két világháború közötti időszak a magyarországi németek nemzeti ébredésének korszaka. A nemzeti öntudatot egyrészt már a bismarcki Németország is ébresztette, másrészt az első világháborút követően spontán is felébredt. A háború éveit Moravek Endre a „völkisch” gondolat reneszánszának nevezte. Ennek három okát látta:

1. Az antanthatalmak egyik jelszava a „népek önrendelkezési jogáról” a népiség gondolatának érvényesítéséül is felfogható volt.
2. Harctéri, fogolytábori élmények.
3. Kül- és belpolitikai viszonyok alapvető megváltozása: eltűnt a „kisémet” felfogású bismarcki birodalom, valamint felbomlott az Osztrák-Magyar Monarchia.²⁷

A világháború hozta magával az összetartozás érzését a németiségen belül és nyilvánvalóan befolyással bírt a magyarországi németekre is. A német azonosságtudat tehát alulról és felülről is szerveződött, a kettő viszont sok esetben nem találkozott és ez a kisebbségen belüli törésvonalakhoz is vezetett. Nem szabad felednünk azonban 1918/19 forradalmainak nagyvonalú nemzetiségi politikáját sem és az erdélyi szászok fermentáló szerepét. A magyarországi német mozgalom megszervezése Bleier Jakab nevéhez fűződik, aki 1919. augusztus 15-től 1920. december 6-ig a nemzetiségügyi minisztérium tárca nélküli minisztere volt.²⁸ Ő indította útjára 1921 októberében a Sonntagsblattot és 1923-ban ő alapította meg a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet (UDV).

²⁵ GYURGYÍK 2001, 150.

²⁶ ERDEI 1937 31.

²⁷ MORAVEK 1938 75.

²⁸ TILKOVSKY 1998 42.

Már említettük: a magyar kormányt nemzetközi szerződés kötelezte a kisebbségi jogok biztosítására és alapvető külpolitikai érdeke is volt ezek megadása. A magyar társadalom nagy része azonban a trianoni sokkhatástól, s hagyományosan gyenge külpolitikai horizontja miatt az alsóbb közigazgatási hatóságok fórumain gátat emelt a kormányzati intenció érvényesülése elé. Létszámából adódóan a német kisebbségben látták a legnagyobb veszélyforrást, holott ennek a kisebbségnek az anyaországa nem volt közvetlenül szomszédos Magyarországgal, így a területi integritásra is a legkevesebb veszéllyel fenyegetett.

A két világháború közötti időszak német nemzetiségi mozgalmában döntő fordulatot hozott Bleyer Jakab halála, annak ellenére, hogy ennek a háttere már évek óta megvolt, és maga Bleyer is elősegítette a németországi ösztöndíjak szervezésével.²⁹ Bleyer Gratz Gusztávval együtt – bár köztük is voltak lényeges nézeteltérések – a Deutschungar tudat erősítésén dolgozott, míg az őt követők (előbb a Volksdeutsche Kameradschaft, majd a Volksbund) sokkal inkább a Volksdeutsch tudat kiépítésén dolgoztak, ami már nem Magyarország, hanem Németország érdekeit szolgálta.

A német mozgalom radikalizálódásához hozzájárult az is, hogy mind a magyarországi németek vezetői, mind az anyaországi németek elégedetlenek voltak az elért eredményekkel. Nemzeti identitás és jogérvényesítés szempontjából az 1920-as évek valóban kedvezőtlenek voltak, ám összevetve az országban élő többi nemzeti kisebbséggel, még mindig a németek voltak messze a legjobb helyzetben. A többi nemzetiség mögött nem volt egy olyan erős anyaország, mint Németország, mely bár a békekötést követő években mind gazdaságilag, mind politikailag visszaszorult, ez az időszak – főként az 1930-as évektől kezdődően – sokkal inkább erőgyűjtés volt számára az újabb világégés kiobbantására. Berlin az 1930-as évektől már hatékonyan tudta segíteni a külhoni németek gazdasági pozíciójának erősítését is a különféle szövetkezetek, pénzintézetek és nem utolsósorban a németországi ösztöndíjak és munkahelyteremtés által. A gazdasági világválságban amúgy is erejét veszített magyar társadalom német lakossága így támaszt találhatott az anyaország segítségével, amely saját expanzíós céljai által vezérelve igyekezett a külföldön élő németeket erősíteni.

²⁹ A szakirodalomban nincs egyetértés abban, hogy Bleyer halála valóban cezúra-e az MNNE és a magyarországi németek sorsát illetően. Tilkovszky Loránt és Bellér Béla szerint mindenképpen választóvonalnak tekinthető, Norbert Spannenberger szerint azonban nem. Mindenképpen választóvonalnak tekinthető, Norbert Spannenberger szerint azonban nem. Ő későbbi időpontra, 1934/1935-re teszi ezt. – Lásd: SPANNENBERGER 2005, 94–95. Spannenbergernek abban igaza van, hogy az MNNE kettéválása döntő volt az események későbbi alakulására, lényegileg azonban mégis Bellérrel és Tilkovszkyval értünk egyet, mert az egyesület kettészakadása csak a már elkezdődött folyamatok kicsúcsosodása volt, és a két irányzat egymásnak fordulása Bleyer halálával vette kezdetét. Vezető pozícióba kerültek azok az ifjúradikálisok, akiket Bleyer tanítatott németországi ösztöndíjakkal, és akiknek kapcsolatuk volt a németországi nemzetiszocialista körökkel. A németországi ösztöndíjasokra már évekkel azelőtt felfigyelt a magyar kormány, és Gratz Gusztáv, az Egyesület elnöke is óvva intette Bleyert az ösztöndíjak szervezésétől.

A radikalizálódási folyamatot elősegítette a kisantant államok területén élő németek a magyarországihoz képest kedvezőbb jogállása. A magyar revíziós törekvések ellensúlyozására a szomszédos államok kormányai regermanizálni igyekeztek az országhatárukon belül élő asszimilálódott németiséget, így a magyar kormány azon törekvése, hogy a szomszédos államokban egy magyar-német egységfrontot hozzanak létre, tulajdonképpen az egész időszak alatt meghiúsult. Budapest várta ebben Berlin támogatását, de – amint Pritz Pál megjegyzi – „*annak külpolitikai látóterében Magyarország csak mint a Südostraum egyik állama szerepelt. A térség államaival kötött kereskedelmi megállapodások azt sugallták, hogy Németország számára Románia és Jugoszlávia sokkal fontosabb, mint Magyarország.*”³⁰ A Csonka-Magyarország területén élő németek és a szomszédos államok németjei helyzete közötti nagy különbség mindig összehasonlításra adott alapot, és ez külpolitikailag nem kedvezett az ország elszigetelődött helyzetéből való kitörésre.

A külpolitika és a német kisebbségi kérdés az 1930-as évek második felétől fonódott szorosabbra. Ekkor jelentős eredmények születtek mind az anyanyelvhasználat, mind az oktatás és a kulturális élet terén. A 30-as évek második felétől Budapestnek egyre szűkülő külpolitikai mozgástere volt, amelyben egyre inkább Berlinnek köteleződött el. Az első bécsi döntés után a Volksbund der Deutschen in Ungarn megalakulásának engedélyezése a visszakapott Felvidékért benyújtott számla egyik tétele volt.

Az 1940 augusztusában a második bécsi döntéssel egyidejűleg kötött bécsi népcsoportegyezmény pedig már egyértelműen a Volksbundot ismerte el a hazai németiség egyetlen törvényes képviselőjének, szabad kezét adva a nemzetiszocialista ideológia terjesztésének. A Bleyer Jakab által alapított MNNE 1940 novemberében végérvényesen megszűnt, így a magyar államhoz hűséges németeknek nem maradt saját nemzetiségi szervezete.

Az elmondottakból is jól látható, hogy a demográfiai adatok nem egy valós asszimilációra és disszimilációra mutatnak rá, hanem sokkal inkább tükrözik azt a politikai erőteret, amely a korszellemet is alakítja, és amelyben a nemzeti kisebbség nem alanya, hanem tárgya a szülőhaza és az anyaország közötti kapcsolatoknak. Álláspontunk az, hogy az asszimilációt-disszimilációt a politikai akarat által irányított korszellem mozgatja és gazdaságilag, egzisztenciálisan is befolyásolható.

A Herczeg család asszimilációja még abban az időszakban ment végbe, amikor a magyar és a német nacionalizmus még nem feszült egymásnak, a békés együttélés a spontán

³⁰ PRITZ 2002, 7.

asszimilációt segítette, és a középosztályba való bekerülés vonzó lehetőség volt a társadalmi presztízst megszerezni kívánó német városi család részére.

Felhasznált irodalom:

A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1988.

Az 1941. évi népszámlálás... 1976 - *Az 1941. évi népszámlálás. 2. rész* Budapest, KSH – MOL, 1976.

Az 1941. évi népszámlálás... 1983 - *Az 1941. évi népszámlálás. 3/a Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret.* Történeti Statisztikai Kötetek, Budapest, KSH–MOL, 1983.

BALOGH–SIPOS 2002 = *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993.* Szerk.: Balogh Sándor – Sipos Levente. Budapest, Napvilág Kiadó, 2002.

BLEYER 1929 = Bleyer Jakab, A magyar és német viszony. *Magyar Szemle* 2. 1929/18

EILER 2005 = Eiler Ferenc, Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között. Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938. In: Kovács Nóra, Osvát Anna, Szarka László, (szerk.) *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések.* Budapest, Balassi Kiadó 2005. 204–219.

EILER 2007 = Eiler Ferenc, *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson 1925–1939.* Budapest, Gondolat, 2007.

ERDEI 1937 = Erdei Ferenc, *Futóhomok.* Budapest, Atheneum, 1937.

GERHARD 2008 = Gerhard Peter, Asszimiláció és disszimiláció a történetírásban. Fest Imre és Edmund Steinacker esete. *Aetas* 23. 2008/3, 25–45.

GAZDAG 2013 = Gazdag László, *Herczeg Ferenc, a politikai publicista.* Pécs, Doktori disszertáció, 2013.

GYÁNI 1993 = Gyáni Gábor, Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság* 36. 1993/4, 18–26.

GYÁNI 2001 = Gyáni Gábor, Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korszakban. In: Gyáni Gábor – Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* 2. jav. kiadás, Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 189–389.

GYURGYÍK 2001 = Gyurgyík László, Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban. In: Bárdi Nándor, Lagzi Gábor, (szerk.) *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2001. 149–162.

HANÁK 1974 = Hanák Péter, Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* 17. 1974/4, 513–536.

HERCZEG 1985 = Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy; A gótikus ház. A bevezetőt írta és a szöveget gondozta: Németh G. Béla. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.

KOVÁCS 1936 = Kovács Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Bizalmas kézirat gyanánt. Budapest, 1936.

MORAVEK 1938 = Moravek Endre, Német újjászületés a Duna-völgyben 1918–1938. Kézirat. MNL OL XIX-J-1-j KÜM Békeelőkészítő Osztály iratai 12428. tekercs

MSK 69 = *Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet*. Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, Magyar Kir. KSH, 1923.

MSK 73 = *Magyar Statisztikai Közlemények 73. kötet*. Az 1920. évi népszámlálás. 5. rész Részletes Demográfia. Budapest, M.Kir. KSH 1928.

MSK 83 = *Magyar Statisztikai Közlemények. 83. kötet*. Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész Budapest. M.Kir. KSH, 1932.

MSK 96 = *Magyar Statisztikai Közlemények 96. kötet*. Az 1930. évi népszámlálás. V. rész. Részletes demográfia és a lakóházak és lakások adatai. Budapest, KSH, 1936.

PRITZ 2002 = Pritz Pál, Magyar-német viszony 1918-1945. *Limes* 2002. 1. sz. 5–22.

SPANNENBERGER 2005 = Spannenberger, Norbert, *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2005.

SZABÓ 1937 = Szabó Dezső, Ede megevő ebédem. Milyen Szekfü nyílt Schittenhelm Ede sírján? *Ludas Mátyás Füzetek*, Budapest, 1937. október

SZEKFÜ 1937 = Szekfü Gyula, Schittenhelm Ede. *Magyar Szemle* 30. kötet, 1937. május – augusztus. 223–231.

TILKOVSKY 1998 = Tilkovszky Loránt, *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.

ZEIDLER 2003 = Zeidler Miklós, A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In: Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, (szerk.) *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003. 59–83.